

Олена Яворська

Одеські сторінки щоденника Сергія Єфремова

Місто наше, Одесу, як кохання та розлуку, щастя й біду, неможливо оминати. Всі шляхи ведуть до нього, і потім засвідчують ті, хто приїздив до Одеси, на сторінках щоденників, листів, оповідань чи віршів, і щасливі, й гіркі сторінки свого життя.

Дивним чином переплелися в Одесі долі літературного критика, історика літератури, академіка Сергія Єфремова та художника й письменника Михайла Жука.

Єфремов вперше приїздить до Одеси у 1903 році, коли Жук ще навчається у краківській Академії красних мистецтв. Згодом Єфремов схвально відгукнеться про літературну творчість Жука в «Історії української літератури»: «Прихильником чистого мистецтва виступає й Михайло Жук, що в поезіях своїх («Співи землі») розробляє переважно мотиви особистої лірики. З прозових творів Жука визначається чистотою рисунку й настроєм оповідання «Тільки встати», що нагадує потроху імпресіоністську манеру Чехова з його влучним образом життєвої буденщини».*

1923 рік. Жук пише розпачливого листа до голови Ради народних комісарів УСРР Християна Раковського: «...якщо я потрібний тут по своїй спеціальності, то дайте мені можливість працювати, дайте можливість жити з цієї роботи. Якщо ж моя робота справді не потрібна, дайте мені можливість емігрувати з родиною, хоча б в американські українські колонії, де я спробую здобути собі це право».**

* Єфремов С. Історія українського письменства. – К., 1917, с. 444.

** Лист М. Жука до Х. Раковського. – Чернігів, 1923 р. 3.05 // Київ, 1988, № 11, с. 160.

Цим же 1923-м роком датовано перший запис у щоденнику Сергія Єфремова. Він, на відміну від Жука, думку про еміграцію відкидає. Записи Єфремов вів до арешту у 1929-му. Одеса згадується за ці роки чотирнадцять разів. Переважно – записи про відправлені до нашого міста листи. Серед його адресатів – Д. Левченко, М. Слабченко, В. Герасименко, А. Музичко, Ралієв, Т. Князев та М. Жук.

Михайло Жук переїздить з Чернігова до Одеси восени 1925 року та починає викладати у Політехнікумі образотворчих мистецтв (згодом Художньому училищі імені М.Б. Грекова). 1925-м роком датовано й портрет Сергія Єфремова роботи Жука. Сам Єфремов відзивався про портрет доволі іронічно: «Поганенький вироб у звичайному пісному Жуковому дусі: скривлений і з квіточками».^{***}

У 1926 році була внесена до списку заборонених дитяча п'єса Жука «Весна». Тоді він пише листа до Вищого репертуарного комітету: «Я певний, що в будучині, підраховуючи всю суму мого художнього дорібку, може знайдеться друга оцінка моєї роботи. Можливо, що багато буде викреслено, можливо, що я зійду в Лету, без слави й без пам'яті, але це буде встановлювати не Ваша репертуарна рада зі своїм канцелярським ножем: Слухали – Постановили. <...>

Один з рецензентів моєї казки пише: «Казку не можна дозволити, бо зараз голова Раднаркому тов. Чубарь». А справа в тому, що в казці є віршик, де написано: «Була війна п'ять віків, між Котів і Чубарів». <...> Від великого до смішного лише крок. <...> Шкода тільки велика, що Вам надано право накладати своє Veto та робити несподівані висновки вищезазначеного, які дуже подібні до висновків Ваших попередників, які забороняли мої казки. При таких умовах – працювати не можна».^{****}

Саме про епізод з Чубариком згадує у своєму щоденнику Сергій Єфремов: «9 червня. [1925] ... почув кілька цікавих фактів, що скидаються на небиліці. Жук, що вернувся з Харкова, розказував

*** Єфремов С. Щоденники: 1923-1929. – К., 1997, с. 769. Оригінал портрету не зберігся, у 1927 р. була надрукована листівка з портрету.

**** Заява до Вищого репертуарного комітету проф. Михайла Івановича Жука [березень-квітень 1926]. Рукопис, зібрання С.З. Луцка.

Михайло Жук. Портрет Сергія Єфремова

про свої розмови в цензурі. В одній його казочці між дієвими особами був Чубарик.

Цензура запротестувала: «Адже в нас тепер голова Раднаркому Чубарь – не можна згадувати». – «А що ж ви робитимете, коли головою Раднаркому буде Жук? Адже ж тоді усіх жуків з усіх казок доведеться викреслювати»... Не могло, і Чубарик з казки мусив випасти».*

1927 рік. Портрет Єфремова експонується на виставці «10 років Жовтня», його купує Державна галерея.

У 1928 році (за рік до арешту у справі СВУ) Єфремов востаннє приїздить до Одеси. У щоденнику трагічний опис Одеси, міста, яке він пам'ятав у славі й розквіті:

«11 червня. До Одеси «Желябов» прибув о 4-ій годині вранці. Гарна, імпозантна з моря, Одеса не прокинулась, ще занадто для неї рано. Золоте проміння сонця з моря даремно обливає ясным світлом мертву порожняву. Порт мертвий, порожній, як долоня, чисто виметений і од суден, і од людей. Куриться зо 3-4 димки. Жодного чужостороннього пароплава. А порт – це ж нерв не тільки для Одеси. Паралізовано нервову систему – і завмерло колись кипуче життя.

Їду з пристані до отелю. «Кому був пам'ятник?» – питаю візника, зуздівши спорожнений постамент. «Старого время – цариці Катерині. Скинули. Потім поставили отого Карлу Маркса. Таке опудало, що й самі злякались. Скинули. Тепер не знаю – кому буде».

Доспавши, вийшов на вулицю. Людно: скрізь черги, черги, черги... Але це ще тільки «місце застоюють»... Пізно прокидаєть-

* Єфремов С. Щоденники: 1923-1929. – К., 1997, с. 241

ся Одеса – о 9-й ранку я ніде не міг знайти сніданку. Подався до моря, пішов тими місцями, де був з О.Я. Кониським 30 років тому, та з Є.Х. Чикаленком р[оку] 1903. Ось і ресторан над морем, де вперше зустрівся р[оку] 1908 з Д. Марковичем. Захожу. Рано ще – кажуть. Пішов знов бульваром. Знамениті сходи до моря тепер нікуди не приводять – зруйновані, і саме тепер нагадалися, що треба їх полагодить. Зо три каменярі ліниво цюкають своїми молотками кам'яні брили. Ось і давній пам'ятник Пушкінові, а недалечко від його, – може, з суголосності в російській мові: «пушка» – непотрібна гармата. На пам'ятникові прироблено нову дошку з новим написом 1922 р.: нате, мовляв, і наших п'ять, щоб було десять... Пам'ятник Рішельє, як і Воронцову, чомусь вцілів. Одеська контрреволюція...

Довго блукав цією шахівницею, що зветься Одесою. Колишня чепуруха тепер світить облупленими, давно не чепуреними мурами. Деякі вулиці – зелені від трави: давно тут не їздять, і безсила травинка перемагає міцне каміння. А поза тим усе ніби по-давньому: такі ж, як і були, вусаті жінки трапляються на кожному кроці і так само співають по-партесному жebraки і перекупні. «Одеса-мама», навіть і з паралізованими поворушними центрами, все ж силкується виглядати по-давньому. Навіть пишний театр відбудувала після пожежі. Даремно: нікому в його грати і нікому дивитися. Потік людських тіл по колишній Дерibasовській, а тепер Лассалья вулиці обминає його: не до сала, коли кабана смалять.

Заходжу до О.Ф. Волошинова. Зраділи старі, мало не з плачем зустріли. Знов уламок минулого, що міг би ще корисним бути і теперішньому часові.

Сідаю в трамвай і лечу на Великий Фонтан. І тут наруйновано багато. Око щораз стриває купи каміння; недопалені стіни, дірчасті мури. На місці розкішних віл подекуди зеленіють городи. Сади викорчувано. Важка рука руїнника і тут пронеслася ураганом і залишила сліди надовго невиводної руїни.

Зате не міняється море. Сьогодні воно блакитне-блакитне: тихо вилежується-вигривається на сонці. На широкому обрії ані хмариночки, лиш де-не-де замайорить білою плямкою вітрило заблуканого човна. Ні оден пароплав не встеляє його чорним

димом. Порожнє, але живе море, поплутане таємничими течіями, немов річками суходіл. Крутим узвозом схожу до самісінької води, що стиха щось воркоче надбережним скелям.

Сів на нагрітій од сонця скелі й вигріваюся од негоди, що весь час немов гналася за мною. Помалу роздягаюся. Купатися чи не купатися? Не видержав – пірнув у блакитну рідину, а потім довго ще обсихав на гарячій скелі. Чудово, мов помолодшав!

Увечері – з людьми. Був у Б. Комарова, М. Слабченка. Знов повійнуло на мене турботами, що їх полишив був далеко за собою. Краще над морем, де тебе ніхто не знає і де не треба провадити ділових розмов.

12 червня. Половину дня знов просидів на В[еликому] Фонтані, дивився в блакитну далечінь, купався, прощався з морем... Чи побачу його коли?

Хоч і не хотілося кидати моря й повітря, зайшов до музею. Великий і упорядкований добре, але сучасність вдирається і до спокійних колекцій кам'яного та мусянжового віків, – сучасність у найогиднішому вигляді. Саме коли я оглядав ці колекції з помічником завідателя, прибіг до його мало не з плачем один із співробітників: «Що це робиться? Там з екскурсії одна дівчина заплювала лице Катерині!». Я не зрозумів був, про що мова. «У нас лежить фігура Катерини II з пам'ятника, і це просто біда, – пояснив мені помічник, – щоразу якісь хуліганські витівки трапляються». Побачили ми незабаром і ту «заплювану» Катерину: справді потоки слини на обличчі!.. Виявилось, що на цьому не спинилося. Хтось із екскурсантів ще й насіяв у стародавню урну, що стояла поруч, а як стародавній посуд увесь поколотий і з дірками, то біля урни стояла чимала пахуча калюжа. Подивились ми одне на одного, стенули плечима. Згадалось мені оповідання Яворницького, як він ховав свою Катерину; згадалися ті купи людського гною, що бачив я колись після солдатського постою по коридорах колегії Павла Галагана в Києві, згадалися «наші» в Галичині 1914-1915 рр... і ще багато що згадалося з шляхів і способів нашої комуністичної революції... Якраз із такими дикунами тільки і робити такі революції. Але чи не час би вже й перестати? Доробилися вже по самісіньке нікуди – і не подихнеш!

Надвечір виїзду з Одеси до Києва. Ну, що ж – «прощай, мій спокою!» – спокій, певна річ, дуже відносний і обмежений втручанням специфічної сучасності. Що то застану в Києві?».*

Того разу Єфремов з Жуком не зустрівся. Востаннє вони побачилися за рік, навесні 1929-го, і мова зайшла саме про портрет Єфремова. «30 травня. Бачився з худож[ником] Михайлом Жуком, що приїхав сюди виставку улаштувати. Розповів мені факт, що за анекдот може правити. Торік на виставці був його роботи мій портрет – правду кажучи, поганенький вироб у звичайному пісному Жуковому дусі: скривлений і з квіточками. Куплено його для Національної галереї. Тепер, побачивши Жука, там питають: чи не згодився б він цього портрета замінити на інший? «Бо ж Єфремов... знаєте, не можна його виставляти... Ми тоді не знали, що він такого наробить»... – «Я не циган, – одказав Жук, – і своїми картинами не менжую. Купили – то й держіть!»**

Минуло два місяці після цієї розмови. 21 липня 1929 року Сергія Єфремова було заарештовано за звинуваченням в організації та керівництві «Спілки визволення України». У квітні 1930-го його засудили до десятирічного ув'язнення з суворою ізоляцією. Загинув він 10 березня 1939 року (за одними даними у Володимирській в'язниці, за іншому – в одному з таборів ГУЛАГу).

У лютому 1931 року був заарештований і Михайло Жук. Але йому пощастило – приблизно через три місяці вийшов з ув'язнення. У 1955 він пише до Ірини Коцюбинської: «...коли мене заарештували в 1931 році, то забрали багато книжок з автографами татка, Нечуя-Левицького, Лесі Українки, Лисенка, Лепкого, Франка і багато інших, які я так і не отримав».** Невідомо, чи були серед вилучених книги з дарчим написом Єфремова. Мабуть, були. Пощастило в одному – художній доробок енкавеевників не зацікавив. Багато хто з портретованих ще не був визнаний «ворогом народу». Тому збереглися портрети Миколи Зерова, Леся Курбаса, Олександра Олеся, Миколи та Марка Вороних і ще багато кого

* Єфремов С. Щоденники: 1923-1929. – К., 1997, с. 651-652.

** Єфремов С. Щоденники: 1923-1929. – К., 1997, с. 769-770.

*** З листа М. Жука до І. Коцюбинської 20.10.1955. Повідомлено В. Величком С.3. Лушику.

з діячів «розстріляного Відродження». Можливо, коли б не купив музей портрет Єфремова, то й той би уцілів.

Що ж, як написав Микола Зеров,

Блажен, хто рокові часи
не відчував на власній шкурі,
хто бачив явища понурі
в аспекті втіхи і краси, –
знав революцію з фасаду,
не відав трусу, ані гладу.

